

Osvrt na knjigu *A Concise History of Serbia* Dejana Đokića

DEJAN JOVIĆ

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Knjiga *A Concise History of Serbia* (Cambridge University Press, 2023.) Dejana Đokića, profesora povijesti na koledžu Goldsmiths londonskog univerziteta je izvrstan sveobuhvatan sažetak – na 582 stranice – povijesti Srbije, zemlje koja u većem dijelu perioda koji knjiga obuhvata (od seoba Slavena na Balkan u šestom i sedmom stoljeću, kad se Srbi, zajedno s Hrvatima, premda se u tim vremenima ne može govoriti o nacijama, naročito ne pod njihovim sadašnjim imenima, pojavljuju na povijesnoj sceni, do danas) nije postojala kao samostalna država. To je, međutim, ne izdvaja od drugih zemalja, koje su također nestajale pa se ponovno pojavljivale, u novim granicama, oblicima i statusima. Samo nakon 1989. u Evropi su nastale – ili su obnovljene – 23 ili 24 države, zavisno od toga kako se gleda na Kosovo. Nestale su četiri: sssr, Jugoslavija, Čehoslovačka i Njemačka Demokratska Republika. Države, drugim riječima, nastaju i nestaju; uostalom, kao i imperiji. To se događalo i sa Srbijom, zemljom koja je od kraja 12. pa do sredine 15. stoljeća imala svoju nezavisnu političku organizaciju pod velikim županima, kraljevima i carevima iz dinastije Nemanjić i despotima iz porodica Lazarević i Branković (ali je, po svemu sudeći, kako pokazuje Đokić pozivajući se na relevantne izvore, i ranije imala neke svoje rudimentarne oblike državnosti, konkretno u 9. stoljeću kao tzv. Krštena Srbija) prije nego što je postala dio Osmanskog Carstva, a onda je u 19. stoljeću proširivala autonomiju – bivajući najprije *de facto* država, a potom i *de iure* – da bi najveći dio 20. stoljeća bila u sastavu Jugoslavije. Ponovnu nezavisnost stekla je 2006., čak 15 godina nakon raspada stare, “velike” Jugoslavije.

Knjiga je, kako kaže autor, “kritička sinteza, mješavina analize i narativa, a ne enciklopedija ili kronološki poredan popis činjenica” (str. 45). Ona je primjer kako se danas pišu uspješne biografije zemalja – i naroda. Đokić je ovom knjigom, zapravo, obavio posao na kojem se inače angažiraju cijeli instituti, a

pritom je knjigu napisao na moderan način, doista sažimajući glavne trendove i procese kroz cijelu povijest Srbije. Poticaj je došao od izdavača – Cambridge University Press-a – koji ju je uvrstio u seriju sličnih sažetih povijesti. U knjizi se priča priča o Srbiji, ukazuje se na relevantnost pojedinih ličnosti povezanih sa Srbijom i njenom historijom, koja se interpretira iz globalne, naročito evropske perspektive. Već u uvodnom poglavlju, Đokić pristupa Srbiji preko njenih ljudi, uključujući i brojne naše suvremenike – od kojih su mnogi poznati i izvan granica svoje zemlje. Kad čitatelj (uključujući i stranca) pročita taj popis, ostat će impresioniran. Pitanje koje se može postaviti, međutim, jest: zašto je Srbija zemlja toliko talentiranih i uspješnih pojedinaca, a istodobno je i dalje donekle stigmatizirana, u potrazi za poboljšanjem ugleda i međunarodne pozicije? Zašto je, unatoč svojoj dugoj historiji, i danas suočena sa izazovima kao što su osjećaj “ontološke nesigurnosti”¹, nedovršenosti i nejasnosti kad se radi o njenim granicama, političkom statusu, vanjskoj politici i karakteru države? I konačno: je li doista istina da Srbija – kao i Balkan općenito – “proizvodi” mnogo više historije nego što je može konzumirati? Živi li suviše u svojoj prošlosti, ili pak tu prošlost slabo poznaje i ostaje za nju u biti nezainteresirana, što bi se moglo zaključiti iz dosadašnjeg nedostatka ovakvih studija?

Đokić pokazuje dugotrajnost dileme – je li Srbija više zapadna ili istočna zemlja, pripada li Evropi ili je izvan nje. “Srpski intelektualci često pristupaju Evropi nekritički – zavisno o vlastitoj ideologiji oni je smatraju ili nedvojbeno pozitivnom ili negativnom kategorijom”, kaže on, ukazujući da je “Evropa, odnosno Zapad istodobno i ideal i neprijatelj” (17). S druge strane, i zapadni su komentatori Srbije ponekad opsjednuti utjecajima koje Rusija i Kina (odnosno Istok) imaju u Srbiji (19). U stvarnosti je, međutim, srpsko društvo vrlo pluralističko, donekle i podijeljeno – “istodobno konzervativno, patrijarhalno i moderno” (23). Ono je preživjelo “kolektivne traume”, prije svega zbog “ogromnih žrtvovanja kao i viktimizacije u dva svjetska rata” (17). Patnje koje je Srbija preživjela uključuju ne samo golem broj ljudskih žrtava, sankcije i stigmatizaciju nego i gubitak teritorije. Međutim, ona je, zbog pobjeda u prethodnim ratovima, i proširivala svoj teritorij, ponekad i toliko da ga nikad kasnije nije uspjela dokraja integrirati ili njime elegantno upravljati.² Pa ipak,

1 V. npr. Filip Ejdus (2020): *Crisis and Ontological Insecurity: Serbia's Anxiety over Kosovo's Secession*. Palgrave Macmillan, London.

2 V. npr. Vladan Jovanović (2014): *Slike jedne neuspele integracije: Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*. Fabrika knjiga, Beograd.

unatoč određenim specifičnostima vezanima za historiju Srbije (koje autor identificira u uvodu ove knjige), pogrešno bi bilo sve to proglasiti nekim jedinstvenim slučajem, drugdje neviđenim. I mnogi drugi narodi i države imali su slično iskustvo u svojoj prošlosti. Stoga je Srbija ovdje uzeta kao centralni slučaj, ali ipak ne i sasvim izniman. Iz njene se povijesti može naučiti i o drugim državama. Tko je ponešto pročitao, primjerice, o historiji Grčke i njenoj podijeljenosti između Zapada i Istoka (u historijskom kao i u suvremenom kontekstu), mogao je uočiti slične trendove kao i u Srbiji. Drugi dobri primjeri uključuju Tursku, Rumunjsku, Bugarsku, Crnu Goru te Bosnu i Hercegovinu – dakle, priličan broj država u neposrednoj blizini Srbije.

Neke od tih podjela rezultat su historije i geografije, koje su proizvele donekle različite kulture, uključujući i političke. Postoje, stoga, “društvene, političke i kulturalne razlike između Srba iz Srbije i Srba iz Bosne, Hrvatske i Crne Gore, kao i između Srba iz Vojvodine i onih iz centralne i južne Srbije” (33). Kroz povijest, kao što autor pokazuje, bilo je perioda kad su postojale dvije Srbije ili čak i više njih – kroz neke oblike autonomije za Srbe (npr. Vojvodstvo Srbija, tj. Vojvodina u habsburškom i Kneževina Srbija u osmanskom imperiju). U doba Kraljevine Jugoslavije, a naročito od 1929., zapravo ne postoji teritorijalna jedinica koja bi se zvala Srbija, dok se u socijalističkom stvara Srbija “iz tri dela”, premda i dalje kao jedna republika. Srbija se ni 1991., kad se druge jugoslavenske republike odlučuju za nezavisnost (osim Crne Gore), ne želi konstituirati kao međunarodno priznata i potpuno nezavisna zemlja, nego to postaje tek 2006., kad Crna Gora proglašava nezavisnost, čineći time i Srbiju suverenom. Suvremeni srpski nacionalizam nakon toga “karakterizira odbacivanje Jugoslavije” (39), zemlje koju su u samoj Srbiji svi značajni akteri htjeli i zagovarali 1918., premda su je zamišljali različito. Ni stvaranje Jugoslavije ni njen nestanak, a time ni sudbina Srbije, nisu međutim bili stvar samo unutarnjih procesa ili volje samih Srba. “Historija Srbije i Srba ne može se razumjeti bez razumijevanja šireg regionalnog i evropskog konteksta” (44). Ova knjiga, kaže njen autor, pokušala je povezati te šire trendove sa samom srpskom politikom. Ali autor se ne bavi samo političkom historijom, diplomatskom aktivnošću i vanjskom politikom, nego se bavi i društvenom, kulturonom, ekonomskom i historijom “svakodnevnog života”, premda je u fokusu ipak “visoka politika” (45).

Knjiga je prebogata podacima i narativima da bi ju se moglo prepričati, a to i nije svrha ovog osvrt. Istaći ćemo samo glavne autorove teze i naglasiti

njihovu važnost, odnosno originalnost – svjesni toga da se priprema srpsko izdanje knjige, koje će uskoro objaviti Akademska knjiga iz Novog Sada, te će stoga biti dostupna i široj javnosti u Srbiji i regiji. Jedan od elemenata te originalnosti je u isticanju uloge žena – koja je u drugim historijama država, naročito onima koje pišu domaći historičari, često marginalizirana ili je odvojena od glavne, političke historije i tretira se kao tema posebnih knjiga. Druga je posebnost ove knjige u naglašavanju važnosti migracija, i to u oba smjera – iz Srbije i u Srbiju – što pokazuje da je autor uzeo u obzir suvremene trendove, te je temu globalnih migracija, bilo zbog ratova, ekonomskih faktora, klimatskih promjena ili epidemija (uključujući i ovu posljednju, uzrokovanu COVID-om), povezo s temom svoje knjige. Srpsko su se društvo i srpski narod snažno oblikovali migracijama, što je i glavni razlog za tako velik broj Srba u susjednim državama u odnosu na “maticu” – u Habsburškoj Monarhiji (tzv. *prečanski Srbi*), sadašnjim nezavisnim državama Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, te u današnjoj Vojvodini, autonomnoj pokrajini unutar Srbije. Istovremeno, ratovi su doveli do veće etničke homogenosti same Srbije, u koju su dolazili pravoslavni kršćani, uglavnom Srbi ili oni koji će prihvatiti srpski identitet, koji su napuštali područja u kojima su, u nekim slučajevima, bili u manjini i useljavali se u Srbiju. Posljednje velike migracije dogodile su se u doba koje i autor i većina nas čitatelja pamti: iz Hrvatske, s Kosova i iz Bosne i Hercegovine u 1990-ima, a s njima su povezane i današnje velike migracije Srba (kako onih iz Srbije tako i onih iz okolnih zemalja, uključujući i Srbe i Hrvate iz Hrvatske) na zapad, u potrazi za poslom, sigurnošću i boljim životom.

Pozitivna posebnost ove knjige je i u dostojnom tretiranju manjina, odnosno onih pojedinaca i grupa koji nisu dijelili glavne identitetske karakteristike s dominantnom grupom, tj. pravoslavnim Srbima. Povijest manjina, a i tzv. manjinska povijest država, rijetko se piše, pa često ispada da je povijest neke države samo povijest političkih pozicija, identiteta, ideja i interesa njene većine. Đokić ne zanemaruje muslimane, židove, Vlahe/Cincare, Rome, katolike, pripadnike drugih naroda i vjera i ističe njihov doprinos Srbiji, kao i tragičnu sudbinu koju su neki od njih, naročito Jevreji, doživjeli u Srbiji, doduše u doba kad je bila okupirana.

Govoreći – u prvim poglavljima – o precima sadašnjih Srba, autor naglašava uvjetnost povezivanja sadašnjosti s prošlošću, negirajući time omiljenu postavku nacionalista – da nacije postoje navodno oduvijek i da je moguće uspostaviti neku manje-više izravnu i čvrstu vezu s prošlošću, odnosno da

je moguće naći neki “duboki korijen” nacije.³ Nasuprot tome, Đokić govori o fluidnim i “polietničkim” identitetima u srednjem vijeku, u doba prije i tokom prvih nezavisnih političkih formacija povezanih sa Srbima koje su se, po svemu sudeći, formirale na više mjesta po centralnom Balkanu i na primorju, prije nego što je krajem 12. stoljeća Raška preuzela primat nad okolnim južnoslavenskim državicama. Većinu današnjeg teritorija Srbije je 1459. preuzelo Osmansko Carstvo, što znači da je Srbija postojala još 70 godina nakon Kosovske bitke (1389.), što se često zaboravlja.

U drugom poglavlju predstavlja dileme, među kojima je i pitanje postoji li veza između srednjovjekovne Raške i kasnije Srbije. Ukazuje, također, na dualnost religijskog identiteta vladara kao što je Nemanja, pokazujući da je “srednjovjekovna Srbija u 13. stoljeću vjerojatno bila *de facto* dualna, pravoslavno-katolička, politička zajednica” (92). U svom zenitu, za vrijeme Dušanova carstva, prostirala se i na današnje grčke teritorije, a u 14. stoljeću je Srbija bila “multietnička politička zajednica koja je uključivala i slavensko i neslavensko stanovništvo i čija je vladarska kuća bila istinski kozmopolitska” (112). Ovo poglavlje uključuje dio o Kosovskoj bici, a autor ukazuje na raskorak između onoga što doista o njoj znamo i kasnijih interpretacija. U posljednjem dijelu poglavlja Đokić se osvrće na političke, ekonomske i kulturne aspekte srpske despotovine, koja je pod Stefanom Lazarevićem i Đurađem Brankovićem igrala važnu ulogu u regionalnoj politici i po svojoj snazi i veličini podsjećala na kraljevstvo Nemanjića u 13. stoljeću, mada je bila stisnuta između Osmanlija, Mađarske i Bosne, čiji vladari su pretendirali na krunu Nemanjića. Međutim, odnosi između bosanskih i srpskih vladara su bili dobri, a Đokićeva knjiga pokazuje kako nije bilo historije sukoba ni između Srba i Hrvata sve do novijih vremena.

U trećem poglavlju (Granično područje, 1450. — 1800.), autor se bavi periodom u kojem nema teritorije koja bi se unutar osmanskog imperija zvala “Srbija” (141). Ukazuje na određene oblike autonomnog organiziranja, prije svega u okvirima *mileta*, koje ne treba uljepšavati, premda treba ukazati da je Osmansko Carstvo prema kršćanima i kasnije židovima protjeranim iz Španije i Portugala krajem 15. stoljeća (manjinama) bilo tolerantnije od mnogih kršćanskih imperija i njihova odnosa prema njihovim manjina-

3 Za kritiku nacionalizma po tom pitanju v. npr. Nikola Petković (2020): *O čemu govorimo kada govorimo o identitetu?*. Disput, Zagreb.

ma (npr. muslimanima ili židovima). Iseljavanja Srba u habsburški imperij događaju se iz straha od Osmanlija, odnosno razaranja tokom brojnih ratova između Osmanlija i srpskih, mađarskih i drugih kršćanskih naroda, no ona dovode do podijeljenosti Srba, koji postaju vojnici triju imperija: habsburškog, osmanskog i venecijanskog. Srbi su tada, kaže autor, “čuvari tri imperijalne sile” (149). Ali u stvarnosti postoje i održavaju se kontakti među njima, koji postaju transgranični. Kontakti postoje i između kršćana i muslimana, između katolika i pravoslavnih – naročito u okvirima nove Vojne krajine (149).

U tom periodu, Pravoslavna crkva je, premda i sama podijeljena, “*de facto* čuvala nasljeđe srednjovjekovne srpske države” (151), što je legitimira (u njenim vlastitim očima kao i u dominantnoj interpretaciji nacionalne historije) i u kasnijim vremenima kao čuvaricu identiteta – vjerskog a kasnije, s pojavljivanjem nacija, i nacionalnog. I opet, Đokić ipak odaje priznanje Osmanskom Carstvu za njegovu “relativnu toleranciju u odnosu na pravoslavne crkve”, što suprotstavlja pritiscima koje katolička Ugarska i Venecija usmjeravaju prema pravoslavnom stanovništvu kako bi ono prihvatilo katoličanstvo (161). Posebnu pažnju autor posvećuje uglednim Osmanlijama koji su bili srpskog, odnosno južnoslavenskog porijekla, brojnim pjesnicima, vojskovođama i državnici-ma, od kojih je najpoznatiji Mehmed-paša Sokolović, koji je igrao važnu ulogu u obnavljanju Pečke patrijaršije sredinom 16. stoljeća. I položaj Roma je bolji u osmanskom nego u ostalim carstvima u srednjoj i zapadnoj Evropi toga vremena (163). U to doba, piše autor, u Beogradu ima između 70 i 80 džamija – a danas je ostala samo jedna (164). Pa ipak, na Kosovu i Metohiji, gdje stanovništvo vrlo brzo prima islam, nema takve tolerancije. Od 1300 manastira, crkava i drugih zgrada koje su bile u vlasništvu Pravoslavne crkve u srednjovjekovnom periodu, već početkom 16. stoljeća ostalo ih je pedeset (171). Međutim, ono što je ostalo od goleme je važnosti za srpski identitet, jer može biti korišteno kao dokaz dugotrajnog postojanja kršćanske kulture – u vremenu prije Osmanlija – i želje da se vjera sačuva, čak i u teškim vremenima i okolnostima.

Baveći se velikim seobama iz 1690-ih, Đokić ukazuje na zaštitu koju pravoslavnim migrantima nudi – i daje – Habsburška Monarhija, koja prihvaća patrijarha Arsenija, te stoga Crkva ima, uz svoje ranije sjedište u Peći, i drugo – u Sremskim Karlovcima. Ta dvojnost se kasnije razvija u paralelizam u kulturnim, političkim, društvenim i drugim karakteristikama “dviju Srbije” (“srpskih zemalja”, pojma koji se nalazi u današnjoj himni Srbije) – u osmanskom, habsburškom, odnosno austrougarskom kontekstu.

Kao transimperijski narod, Srbi su stvorili grupni identitet (ili možda identitete) koji je nadilazio državne granice prije nego su postali moderna nacija u 19. stoljeću. Njihova iseljavanja učinila su Srbe podijeljenima granicom između osman-skog i habsburškog imperija, koju su često prelazili, i legalno i ilegalno. U tom pograničnom području dviju vrlo različitih imperija stvorit će se kasnije, u 19. stoljeću, i srpska nacija i ideologija južnoslavenskog jedinstva (jugoslavenstva) (193).

Rekli bismo da je ta pozicija – graničara granice koja je dijelila ljude istog porijekla – bitno označila i kasnije, dijelom i suvremene, trendove tvorenja identiteta među Srbima. Ona se ne smije i ne može zanemariti ako se želi razumjeti srpska vezanost za Jugoslaviju, kao i dubina problema koji je nastao njenim nestankom početkom 1990-ih.

Premda je Habsburška Monarhija također bila multikulturalna (kao i sva-ka druga), ona je imala i specifične vanjskopolitičke razloge zbog kojih je po-štivala autonomiju pravoslavnih migranata – zapravo, dvije vrste autonomije: onih koji su naseljavani u Vojnoj krajini, i koji su branili carstvo od Osmanlija; i onih koji su živjeli u “civilnoj” Austriji (i Ugarskoj), a koje je u jednom tre-nutku trebalo odvojiti od utjecaja Rusije. Kako bi to učinila, ona je financirala knjige, crkvene i sekularne, te poticala kulturu i jezik Južnih Slavena, da bi ga odvojila od ruskog utjecaja. Tako je započelo prosvjetiteljstvo među prečan-skim Srbima (194). Zajedno s Vukom Karadžićem, koji je Srbijanac no postaje glavni prosvjetitelj u emigraciji, pod utjecajem slavista i njemačkih roman-tičara, oni su ubrzo postali glavni akteri prosvjetiteljstva u cijelom srpskom narodu – šireći obrazovanje i kulturu, a time i utjecaj na Srbe s obje strane granice. U tom kontekstu, Vojvodina, Bosna i Hercegovina i Hrvatska postaju mjesto promoviranja zapadnih ideja, povezanih s lingvističkom srodnošću i kulturalnom sličnošću – što čini temelj ne samo kasnije srpske nacije nego i Jugoslavije kao države u 20. stoljeću. Istodobno, pojavljuju se i prve diskusije između konzervativaca i liberala (200), i to ne samo o pitanjima identiteta nego i o planovima za budućnost, uključujući i vanjskopolitičke orijentacije. Đokićevo naglašavanje uloge habsburških Srba za formiranje identiteta srpske nacije podsjeća nas na slične zapadne utjecaje na formiranje suvremene grčke (helenske) nacije. Zapad nije bio (*jugo*)*slavenofilski* na način kako je bio *heleno-filski*, niti je smatrao da je neka južnoslavenska tradicija bitno konstitutivna za identitet Evrope. Ali podizanje nacionalne svijesti, modernizacija i oslobođe-

nje od Osmanskog Carstva nailazili su na razumijevanje i podršku, a ponekad i na divljenje tadašnjeg Zapada.

U četvrtom poglavlju (Revolucija, 1788. — 1858.), Đokić nas vodi kroz borbu za *de facto* nezavisnost Srbije u obliku visoke autonomije (kneževine) u odnosu na Osmansko Carstvo, u kojem se ona i dalje nalazi. Prvi ozbiljniji sukobi između pravoslavnih i muslimana dovode do smrti više od tisuću pravoslavnih u buni protiv dahija (215). Autonomija dolazi, međutim, ponovno i zbog međunarodnih okolnosti, kao što je rat Rusije i Osmanskog Carstva, koji – posredno – omogućava Karađorđu da krajem 1806., početkom 1807. osvoji Beograd. “Više od tri stoljeća osmanskog vladanja, prekinuta kratkim periodima habsburške okupacije, praktički je završeno za tri godine” (221), u procesu kojeg je Leopold Ranke nazvao “revolucijom”. Karađorđevi ljudi, od kojih su mnogi bili nepismeni, međutim, nisu znali mnogo o tome gdje sve Srbi žive. No razumjeli su važnost obrazovanja, koje je oblikovano pod utjecajem Dositeja Obradovića, a potom i Vuka Karadžića. Prvi uspjesi prosvjetiteljstva u Srbiji vide se u osnivanju 50 svjetovnih osnovnih škola već do 1808. godine. Srpska gimnazija u Novom Sadu osnovana je 1810., a prva teatarska predstava postavljena je na srpskom jeziku u Pešti 1813. Istodobno, javljaju se ideje o ujedinjenju svih “etnički i lingvistički srodnih stanovnika koji žive između sadašnje Slovenije na sjeverozapadu, Jadrana na jugu i Crnog mora na istoku” (227). Umjesto religijskog fanatizma pojavljuje se ideja nacije i domovine, koju prihvaćaju i neki visoki crkveni zvaničnici, prije svih crnogorski vladika Petar II Petrović Njegoš. Taj je proces potpuno suvremen – u drugim evropskim zemljama se istodobno pojavljuju slične ideje.

U ranom 19. stoljeću raste srbofilija na Zapadu – proces koji ima paralelu u helenofiliji i grkofiliji među zapadnim intelektualcima. Kulturni autoriteti tadašnjeg Zapada, kao što su Goethe, braća Grimm i Ranke, dive se srpskoj ideji oslobođenja od Osmanlija. Međutim, političari tadašnjeg Zapada ipak preferiraju opstanak Osmanskog Carstva, plašeći se zapravo Rusije i njenog povećanog utjecaja u pravoslavnim zemljama. No, nakon poraza Osmanskog Carstva od Rusije, Srbija postaje kneževina 1829. — 1830., ne i sasvim samostalna država, čime srpski vladari ostaju tek djelomično zadovoljni. Drugi srpski ustanak autor stoga prikazuje kao jedno dugo, petnaestogodišnje postupno proširenje autonomije kroz “dugu partiju šaha” između kneza Miloša Obrenovića i beogradskih paša, odnosno Carigrada. Miloševi ljudi ubijaju Karađorđa kao dokaz kneževine lojalnosti sultanu, a u stvarnosti postoji

“dvodržavlje” (240). U tom periodu stvara se prvi, doduše kratkotrajni (Sretenjski) ustav (1835.), a Miloš Obrenović vlada Srbima Beogradskog pašaluka skoro 25 godina (od 1815. do 1839.). Njegova je vlast autokratska, pa “ustavobranitelji” vode stalnu bitku za poštivanje prav(il)a i za ustanovljenje nove državne birokracije. Ta je nova država – koju u velikoj mjeri oblikuju “njemačkari”, Srbi iz habsburških zemalja koji se preseljavaju u Srbiju – začetak ne samo moderne srpske države nego i jezgro onoga što mnogi tada vide kao buduću “južnoslavensku državu”. I pojam srpstva se mijenja. Pod utjecajem jezičkih reformi Vuka Karadžića, pod Srbima se sve više podrazumijevaju svi govornici istog jezika, koji se konstituira Bečkim književnim dogovorom iz 1850. Ali otpor toj ideji pruža ne samo Crkva, koja smatra da su Srbi samo oni koji su pravoslavni, nego i mnogi habsburški Srbi, koji su skeptični prema ideji zajedničkog jezika, koristeći i dalje *slavjanoserbski* (npr. u glasilima Matice srpske). Paradoksalno, kaže Đokić, “Karadžić je vjerojatno bolje primljen među protojugoslavenskim Hrvatima nego među mnogim svojim sunarodnjacima – Srbima” (235). Tako je barem bilo tada – danas je sasvim drukčije. Ali i danas ima tradicionalista koji kritikuju ulogu prosvjetitelja, i to i Vuka Karadžića i Dositeja Obradovića, smatrajući da su oni istisnuli Crkvu iz procesa oblikovanja identiteta Srba, ili da su barem značajno smanjili njenu moć, kroz prozapadne reforme inspirirane zapadnim idejama.⁴

Emancipacija Srbije od Osmanskog Carstva dovodi do novih migracija. Utjecaj novih migranata – i institucija koje stvaraju habsburški Srbi – raste, dok se istovremeno mnogi muslimani iseljavaju u Bosnu i Hercegovinu i na Kosovo, ponekad i u Makedoniju, te time čine te teritorije više muslimanskima nego što su ranije bile. “U mjesta koja su napustili muslimani dolaze kršćanski imigranti, koji su privučeni obećanjem da će dobiti zemlju. U tom procesu, Srbija postaje manje, a Bosna više muslimanska” (259). Golema većina stanovnika živi na selu – od 700.000, koliko ih sredinom 1830-ih živi u Srbiji (koja tada ima 38.000 kvadratnih kilometara), samo 50.000 živi u gradovima. U jednom momentu, nakon 1848., dvije se imperije na neki način takmiče u pitanju autonomije za Srbe, pa postoje “dvije Srbije” na habsburško-osmanskoj granici – srpsko vojvodstvo (Vojvodina) na sjeveru i srpska kneževina na jugu. Ideja ujedinjenja, koju formulira Ilija Garašanin, logičan je odgovor na tu situaciju.

4 U svom izlaganju na znanstvenom skupu “Intelektualci danas”, u organizaciji Srpske akademije nauka i umetnosti, o tome je govorio vladika Grigorije (Durić), v. *Nedeljnik*, 1. decembra 2022.

Autor je smješta u kontekst tadašnjih sličnih zahtjeva za nacionalnim ujedinjenjem, koji su ubrzo i doveli do ujedinjenja Italije, Rumunije (u početku u okviru Osmanskog Carstva) i Njemačke.

U petom poglavlju (Nezavisnost, 1860. — 1914.), Đokić analizira nastanak i razvoj relativno kratkotrajne nezavisne srpske države, čija je nezavisnost priznata 1878., da bi *de facto* nestala okupacijom u Prvom svjetskom ratu, a kasnije ujedinjenjem u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. U tom periodu, Srbija vodi tri rata – u kojima pobjeđuje, ali uz ogromne žrtve. Udvostručuje svoj teritorij (za 40.000 kvadratnih kilometara), a populacijski raste (od 2.900.000 stanovnika 1878. na 4.500.000 stanovnika u 1913., poslije Balkanskih ratova). U njoj se razvijaju važne političke ideje, kao što su “Balkan balkanskim narodima”, ideja stvaranja veće južnoslavenske države koja bi se prostirala od Hrvatske i Bosne i Hercegovine, preko Crne Gore i Srbije te Bugarske – do Crnog mora. Inozemnu podršku povremeno imaju i alternativne ideje, kao što je “Bosna Srbiji”, plan kojeg kratkotrajno podržava tadašnja Mađarska. U 1866. Crna Gora i Srbija čak potpisuju i pakt koji predviđa njihovo ujedinjenje, te zajedničke akcije kako bi se “srpski narod oslobodio iz turskog ropstva i ujedinio u jednu srpsku državu” pod knezom Mihailom (288). Mihaila Obrenovića, vladara Srbije koji je u odnosu na Osmansko Carstvo bio više nacionalističan od svojih prethodnika, autor prikazuje kao jednu od ključnih ličnosti srpske historije u drugoj polovini 19. stoljeća te kao zagovornika ujedinjenja Južnih Slavena u zajedničku državu, pod njegovim i vodstvom Srbije.

Možemo se zapitati bi li se stvorio zajednički nacionalni identitet u toj hipotetskoj Jugoslaviji da su se Južni Slaveni, uključujući Hrvate i Slovence, a možda i Bugare, doista ujedinili u 1860-ima ili 1870-ima, kao što su se ujedinile Italija i Njemačka. U tim zemljama su regionalne, lingvističke, historijske, a u slučaju Njemačke i religijske razlike bile značajne, ne manje nego što su one koje su postojale među Južnim Slavenima (opstaju to i do današnjeg dana, ali opstale su i te zemlje – za razliku od Jugoslavije). I što bi se u tom slučaju dogodilo s muslimanima u Bosni i Hercegovini? Da li bi bili protjerani i izloženi nasilju, kao što je bilo muslimansko stanovništvo u Srbiji i Grčkoj, a kasnije također i u Bugarskoj i Crnoj Gori? Ili bi s vremenom prevladala svijest o bliskosti između pravoslavnog, katoličkog i muslimanskog slavenskog

stanovništva u Bosni i Srbiji, te o razlikama između “naših Turaka” i “pravih” Turaka i drugih neslavenskih muslimana, koje su neki Srbi uvidjeli i u tom vremenu? (287—8)

U tom se razdoblju pojavljuju i prve moderne političke stranke, izbori i demokracija – npr. Pašićevi radikali, nastali od socijalista Svetozara Markovića, ideološkog prethodnika i druge dvije najznačajnije partije u srpskoj političkoj povijesti – demokrata i komunista. Pa ipak, politička nestabilnost ostaje, te doводи do ubojstva kralja Aleksandra Obrenovića i kraljice Drage 1903., što Srbiji stvara prvu ozbiljniju stigmatizaciju i rezultira čak i kratkotrajnim prekidom diplomatskih odnosa s Velikom Britanijom i Holandijom. Ali ipak, oslobođenje od Osmanlija koristi se da se naglasi da Srbija pripada Evropi i da joj se tim oslobođenjem vraća (292). (Đokić, doduše, samo s rezervom koristi pojam “oslobođenje”, a za osmanlijsku vladavinu ne koristi pojam “okupacija”.) No vanjskopolitička orijentacija ostaje jedno od glavnih pitanja političke borbe u samoj Srbiji. Oni koji žele veći oslonac na Austro-Ugarsku (Obrenovići i dr.) suprotstavljaju se onima koji traže veće savezništvo s Rusijom, odnosno veću nezavisnost od kontrole Austro-Ugarske poslije Berlinskog kongresa. Međunarodna scena presudno utječe na status Srbije. Na Berlinskom kongresu 1878. Crna Gora i Srbija postaju međunarodno priznate i potpuno nezavisne. Đokić piše:

Berlinski kongres 1878. je postigao svoje glavne ciljeve: spriječio je totalni kolaps osmanske vlasti na Balkanu, a istodobno i blokirao ruski pokušaj kontroliranja regije preko nezavisne “Velike Bugarske”, koja je stvorena u San Stefanu u martu iste godine. Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine i Sandžaka je spriječila, barem za neko vrijeme, ekspanziju Srbije i Crne Gore u južnoslavenske pokrajine koje su sada bile samo nominalno osmanske. Uz to, Kongres je povećao snagu obrane austrijskih područja u Dalmaciji u odnosu na talijansku i južnoslavensku iredentu, a ta opasnost je desetljećima brinula habsburške vojne zapovjednike na terenu. Konačno, onemogućeno je Srbiji i Crnoj Gori da imaju zajedničku granicu, što je učinilo njihovo ujedinjenje težim i manje vjerojatnim. Stoga je Kongres spriječio i stvaranje “Velike Srbije” (305).

Ono što Kongres nije mogao spriječiti povezano je s jačanjem južnoslavenskog i srpskog nacionalizma. Nastavljeno je iseljavanje muslimana na Kosovo, a pravoslavnih – i mnogih drugih Južnih Slavena – u Srbiju. Poslije 1903., Beograd

postaje atraktivno mjesto ljudima poput Ivana Meštrovića, Nike Županića, Antuna Gustava Matoša i drugih. Đokić ukazuje da je proslava stogodišnjice Prvog srpskog ustanka poprimila oblik jugoslavenskih – ne srpskih – manifestacija, iako se poklopila s krunidbom Karađorđevog unuka Petra za novog kralja Srbije 1904. A ideja “južnoslavenskog Pijemonta” ne slabi, nego jača. Dolazi do divljenja za Srbiju u srpskim i drugim južnoslavenskim krajevima Austro-Ugarske, u kojoj se još 1889. obilježava petstota godišnjica Kosovske bitke.

Prvi i Drugi svjetski rat su dva tragična iskustva iz 20. stoljeća koja su možda najviše utjecala na suvremeni srpski nacionalni identitet, i na današnju interpretaciju Jugoslavije u postjugoslavenskoj Srbiji (nakon 2006.). U uvodu ove knjige, Đokić kaže da “Srbi pate od kolektivne traume... zbog velikih patnji kao i viktimizacije u dva svjetska rata” (17). U tim ratovima, Srbija je gubila i teritorij i ljude. Tim se ratovima autor bavi u šestom poglavlju (Rat i međuraće, 1914. — 1944.). Ti ratovi imaju užasne posljedice ne samo za Srbiju nego i za Srbe iz nekadašnjih austrougarskih područja. Prvi rat započinje atentatom u Sarajevu, kojemu su glavni akteri mladobosanci, srpski i jugoslavenski nacionalisti, a završava nestankom i Austro-Ugarske i same Srbije, ove druge, kasnije će se pokazati, ipak samo privremenim. Srbija nije bila spremna za rat, niti ga je željela. Pa ipak, nije mogla izbjeći posljedice atentata u Sarajevu, koji je rezultirao ultimatumom i potom ratom. Posljedice toga rata bile su goleme: iz Srbije su u njemu poginula 162.172 vojnika i oficira, a 29.500 ih je postalo invalidima. Deseci tisuća su stradali od tifusa. Broj stanovnika je smanjen za 525.000, od kojih 314.000 na teritoriju koji je Srbija imala prije 1912. godine. Na tom teritoriju, Srbija je u desetljeću koje obuhvaća rat izgubila 17,2 posto muškog i 3,9 posto ženskog stanovništva (346). Već 1915., stanovništvo Beograda se sa 82.500, koliko je bilo prije rata, smanjilo na 7000 — 12.000 (345).

Đokić opisuje i ključne odluke koje su vodile ujedinjenju u jugoslavensku državu – kao što su Niška deklaracija, tajni Londonski ugovor, te ideje i deklaracije Jugoslavenskog odbora iz Londona, srpske vlade i crnogorske države. Zaključuje da su – unatoč raznim alternativnim idejama – ujedinjenje u Jugoslaviju podržavali svi značajni politički akteri u samoj Srbiji: vlast, opozicija i kruna, te relevantni akteri izvan nje: među južnoslavenskim emigrantima u Londonu, hrvatskim, slovenskim i srpskim političkim liderima iz Austro-Ugarske, te političkom emigracijom iz Crne Gore, koja je kapitulirala 1916., nakon čega kralj Nikola i članovi vlade nalaze utočište u Italiji, odnosno Francuskoj (355). Ujedinjenje su podržavale i dvije najvažnije crkve – Pravoslavna i Katolička –

kao i jevrejske organizacije, a, kako će se pokazati, prihvatit će ga i islamska zajednica. To se odnosi i na vodeće intelektualce tog vremena. No postojala je prilična razlika u vezi s pitanjem karaktera Jugoslavije, uključujući i u samoj Srbiji. Da je Srbija, međutim, bila protiv Jugoslavije, vjerojatno bi joj bilo dopušteno proširenje na cijelu Bosnu i Hercegovinu ili najveći njen dio, te na Vojvodinu i područja koja su pretežno naseljavali Srbi u bivšoj Vojnoj krajini.

Međutim, čak i u slučaju stvaranja Velike Srbije, ona bi i dalje bila mala Jugoslavija, s velikim brojem muslimanskih Slavena, makedonskih Slavena, bosanskih katolika i etničkih manjina – Albanaca, Mađara i Nijemaca (350).

Moglo bi se zaključiti, dakle, da je etničko heterogeniziranje, koje je započelo proširenjem na južne teritorije nakon Balkanskih ratova, bilo neizbježno u svakom slučaju teritorijalnog širenja, kao što je, uostalom, bilo i u slučaju proširenja na južne teritorije – Makedoniju, Kosovo i Sandžak. Jugoslavija – velika ili mala – nije se mogla izbjeći, čak i da se htjelo, a nije se ni htjelo. Ideja stvaranja jedne nacije, i to nacije temeljene ne na religijskoj komponenti nego na “civilnima” (npr. jezičkim i kulturnima), bila je osim toga u skladu s idejom Woodrowa Wilsona o samoodređenju naroda koji je (narod) – prema Krfskoj deklaraciji – i tako bio tretiran kao jedan temeljem “krvi, govornog i pisanog jezika, osjećaja jedinstva, te kontinuiteta i kompaktnosti teritorije na kojoj živi” (354). Srbija je zbog ujedinjenja u zajedničku državu odustala od vlastite suverenosti, kao što je to učinila i Crna Gora. Međutim, i Hrvatska je odustala od svojih stoljećima građenih institucija, kao što su Sabor i ban. Đokićeva knjiga tako odgovara na neke od glavnih danas popularnih teza o 1918. kao jednoj velikoj pogrešci za Srbiju i Srbe.

Đokić opisuje i teškoće pri integriranju nove države. Jedna od njih je bila u integraciji vojske.

Mnogi su se Srbi lojalno borili u habsburškoj vojsci, a neki Hrvati i Slovenci su se pridružili srpskoj vojsci, koja je također uključivala i one koji nisu bili Srbi s Kosova, Sandžaka i iz Makedonije. Pa ipak, Jugoslavija je trebala pomiriti društvo koje je na neki način bilo podijeljeno prije nego što je moglo biti ujedinjeno. Srbi iz Srbije kakva je bila prije 1912. dominirali su i u procesu ujedinjenja i u međuratnoj politici. Njima je izgledalo prirodno da Srbija dominira, budući da je jedina imala vladu, državnu birokraciju, parlament nastao na

univerzalnom (muškom) pravu glasa i vojsku, sposobnu da osigura granice države prije nego što će mirovna delegacija Jugoslaviji osigurati međunarodno priznanje u Parizu (366).

Vojska je trebala integrirati četiri elementa, od kojih je svaki imao svoju vojnu tradiciju: crnogorsku, srpsku, austrougarsku i rusku (oficire i vojnike koji su došli iz Rusije nakon Oktobarske revolucije). Ne treba ni spominjati kakve je tenzije mogla izazvati činjenica da su se, recimo, austrougarski oficiri ponekad našli u nadređenoj ulozi srpskim vojnicima ili nižim oficirima. No to je bilo izrazito rijetko, barem u kopnenoj vojsci. Među generalima kopnene vojske, samo četiri posto njih nisu bili Srbi, no u mornarici su pripadnici ostalih naroda činili 82% (371). Vojska je promovirala nove, zajedničke mitove, kao što je bio onaj o višestoljetnoj borbi za oslobođenje od stranih imperija (jednako austrougarskog kao i osmanskog), kako bi povećala kohezivnost. Ali ostalo je pitanje: kako integrirati naciju koja je neposredno prije toga bila uključena u ratove na različitim i međusobno suprotstavljenim stranama. To se pitanje, nažalost, postavljalo i kasnije – nakon Drugog svjetskog rata, te pri integriranju npr. Bosne i Hercegovine, Hrvatske i same Srbije (kad se radi o Kosovu) nakon rata u 1990-ima. Ali to nije bilo isključivo srpsko-hrvatsko, odnosno međunacionalno, nego i unutarsrpsko pitanje. Recimo, Đokić pravi paralelu između problema izazvanih rivalstvom među historijskim crkvenim centrima (Beograd, Sremski Karlovci, Cetinje, Peć, bosanske mitropolije, pa čak i Ohrid) tokom stvaranja, ili obnavljanja, srpske patrijaršije 1920. i podjela i sukoba do kojih je došlo tokom formiranja političkih institucija i donošenja ustava nove države u tom istom periodu.

Kad se radi o političkom i društvenom životu, zemlja je bila demokratska do 1929., a uvođenje kraljeve diktature Đokić dovodi u direktnu vezu s atentatom na hrvatske poslanike u Skupštini, 1928., ali i sličnim tendencijama u Evropi, gdje je došlo do krize i u nekim slučajevima napuštanja demokratije (koju Jugoslavija djelomično restaurira poslije 1935., u vrijeme kada je trend ka autoritarizmu i diktaturi sve jači u njenom okruženju, ali i u cijeloj Evropi). Primjerice, u cijeloj istočnoj Evropi tog vremena, samo je Čehoslovačka izbjegla uvođenje nekog oblika diktature, ali njena sudbina (1938.) nije bila manje tragična od skorašnje sudbine tih drugih zemalja. Srbi su u novoj državi možda htjeli asimilirati Makedonce, Crnogorce, čak i bosanske muslimane, ali ne i Slovence i Hrvate. No novi koncept države, koji je prvi put nakon 1817. ukinuo teritoriju koja bi se nazivala Srbijom, favorizirao je Jugoslaviju i jugoslavenstvo.

Zanimljivo, Đokić piše: “Jugoslavija je ukupno postojala nekih 70 godina, ali je samo u tih pet godina Aleksandrove diktature pokušavala stvoriti jugoslaven- sku naciju” (384). Time on zapravo uspostavlja relativno novu tezu o tome da čak ni jugoslavenska država (koja se nije ni zvala Jugoslavija, nego je u nazivu imala i Srbe i Hrvate i Slovence) od 1918. do 1929. to nije pokušavala – ili da nije pokušavala u stvarnosti, već možda samo u mitovima i ideologiji. Već nakon ubojstva (atentatom) kralja Aleksandra (1934.), obnavlja se – premda u ograni- čenom obliku – politički život, pri čemu je on u Srbiji u cijelom međuratnom periodu pluralističniji nego u Hrvatskoj i Sloveniji. Ali time se otvara ponovno i pitanje statusa Hrvatske, koja 1939. postaje Banovina. Što je s ostatkom zemlje, odnosno sa Srbijom? Ona ne postaje banovina, premda se u njoj pojavljuje ideja da je sve što nije Banovina Hrvatska (osim teritorije Slovenije) u Jugoslaviji zapravo Velika Srbija (390). Ali tko predstavlja tu Srbiju i koje su njene insti- tucije, to zapravo nije jasno. Nažalost, nije bilo vremena da se razjasni, te da se nakon rješavanja “hrvatskog pitanja” pokuša riješiti i “srpsko” (i “slovensko”). Kompromis koji je postignut između krune (i premijera Dragiše Cvetkovića) s Hrvatima (Vladkom Mačekom) došao je, možda, prekasno da bi ozbiljnije zaživio. Potpisan je samo tjedan dana prije početka Drugog svjetskog rata, koji je u Jugoslaviju, doduše, stigao godinu i pol kasnije, u aprilu 1941. U svojoj prethodnoj knjizi, *Nedostižni kompromis*⁵, Đokić povijest Jugoslavije opisuje kao povijest pokušaja stvaranja kompromisa, te odbacuje tezu da je ona bila obilježena samo – ili čak i dominantno – kao povijest sukoba.

Đokićev opis Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji (kojemu je povod odbacivanje Trojnog pakta kroz demonstracije u Beogradu 27. marta 1941.) počinje tezom da je mnogim Srbima 1941. izgledala kao nova 1914. To nas podsjeća na naslov knjige Slavka Goldsteina “1941. – godina koja se vraća”, koji bi se u ovom slučaju mogao parafrazirati u “1914. – godina koja se vratila”. Povezanost prethodnih i novih ratova je česta pojava – to se vidjelo i u devedesetima. U prvom napadu na Beograd, 6. aprila 1941., ubijeno je nekoliko hiljada ljudi, a 50 posto gradskog stambenog fonda je uništeno. Oko 870.000 vojnika nacističke Nemačke (od kojih su mnogi bili nekadašnji austrougarski vojnici i oficiri koji su ratovali u Srbiji 1914. — 1918.), fašističke Italije i njihovih saveznika (Alba-

5 Knjiga je objavljena i na engleskom jeziku, v. Dejan Djokić (2006): *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*. Hurst, London. Srpsko izdanje objavljeno je kao: Dejan Đokić (2010): *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Fabrika knjiga, Beograd.

nije, Bugarske, Mađarske) okupiralo je Jugoslaviju, čija je vojska mobilizirala 600.000 vojnika i oficira. “Oko 375.000 (a možda i do 400.000) jugoslaven-
skih oficira i vojnika, uglavnom Srba i Crnogoraca, bilo je zarobljeno, a mnogi
su potom odvedeni u radne logore u Njemačkoj i Italiji” (393—4).

Za Srbiju je Drugi svjetski rat značio ne samo okupaciju (svođenjem na
“Područje pod vojnim zapovjednikom Srbije”, na 51.000 kvadratnih kilometra-
ra) nego i stvaranje kvislinške administracije, koja nije imala nikakav legiti-
mitet te kojoj su ostavljene vrlo ograničene ovlasti (pod generalom Milanom
Nedićem), te započinjanje građanskog rata između raznih vojnih (vojno-po-
litičkih) formacija. Oko 155.000 ljudi na području koje je kasnije formirano
kao Narodna Republika Srbija (nakon 1945.) izgubilo je život, velik broj njih
u međusobnim obračunima. Gubici srpskog stanovništva na području tada us-
postavljene kvislinške Nezavisne Države Hrvatske bili su golemi. Oko 15,9 do
20 posto svih bosanskih i hrvatskih Srba ubijeno je tokom rata u NDH, od čega
u Bosni i Hercegovini čak između 292.000 i 308.000 ljudi, od kojih su 72,3
posto bili Srbi. Uz to, oko 200.000 ljudi je protjerano, a velik broj (Đokić kaže
sličan) prešao je na katoličanstvo (411).⁶ Samo u Jasenovcu, kaže Đokić poziva-
jući se na relevantne izvore, ubijeno je između 80.000 i 90.000 (a možda i do
130.000) ljudi, od kojih su mnogi bili djeca. On odbacuje broj od 700.000 koji
se pojavio kao broj jasenovačkih žrtava nakon rata, a i danas ga koriste neki po-
litički akteri u suvremenoj Srbiji i, naročito, u Republici Srpskoj. Najveći broj
tih žrtava (63 posto) bili su Srbi, oko 15 posto bili su Romi i isto toliko Jevreji,
dok su ostali bili antiustaški orijentirani Hrvati i bosanski muslimani (danas
Bošnjaci/Muslimani) (395). Autor precizno označava razlike među raznim
akterima srpske političke i vojne hijerarhije:

Srpski kolaboracionisti, kao što je Dimitrije Ljotić, prihvatili
su nacionalsocijalističke ideje, uključujući i antisemitizam.

Oni i njihovi podržavatelji su učestvovali u provođenju Holo-
kausta. Srpska kvislinška policija pomogla im je da identifi-
raju Jevreje, ali su Nijemci, a ne Srbi, bili oni koji su ih hapsili
i ubijali (404).

Mnogi su Srbi bili žrtve politike uzimanja talaca, da bi se time spriječio usta-
nak.

6 Za pokatoličavanje, v. Milan Radanović (ur.) (2019): *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, SNV, Zagreb.

Četnici, ako se može govoriti o nekom jedinstvenom pokretu, nisu bili pokret otpora usporediv s partizanima, kako danas tvrde njihovi apologeti. Istodobno, Mihailovića ne treba izjednačavati s Nedićem i Ljotićem, a naročito ne s ustaškim vođom Pavelićem. Ni Mihailović ni ostali četnički komandanti nisu propovijedali rasnu ideologiju koja bi se mogla usporediti s onom srpskih kvislinga ili s ustašama, koji su slijedili nacizam. Uz to, nisu iza sebe imali državnu strukturu da bi provodili sistematsko i organizirano uništavanje rasno nepoželjnih elemenata, kao što je to radila ustaška država. Na kraju, četnici su bili orijentirani prema saveznici-ma i htjeli su obnovu Jugoslavije nakon rata. U njihovoj viziji, Srbi su trebali dominirati u poslijeratnoj Jugoslaviji, što bi bila kompenzacija za njihovo žrtvovanje i garancija protiv neke buduće “izdaje” Hrvata i ostalih ne-Srba. Ustaše su, međutim, bili antijugoslavenski orijentirani i ratovali su protiv saveznika, a bili su i antisrpski, antisemitski, antiromski i antikomunistički pokret (408—9).

Autor piše i o četničkoj kolaboraciji i zločinima protiv Muslimana i Hrvata, ali i protiv Srba koji su bili u partizanskom pokretu, odnosno koji su bili članovi ili simpatizeri Komunističke partije. Srbija je bila – kao i Crna Gora – poprište građanskog rata između rojalista i komunista, već od 1941. pa do kraja rata. Đokić primjećuje i tenzije između vodstva hrvatskih partizana i nekih lokalnih vođa Srba, što je dovelo do “Kordunaškog procesa”.⁷ To je stvorilo pretpostavke, kaže on, i za kasnije incidente između Hrvata i Srba.

Građanski rat u Srbiji je doveo do toga da su Srbi dočekali kraj Drugog svjetskog rata “i kao pobjedu i kao poraz” (413). Nova je Jugoslavija obnovila Srbiju, koja je postala jedna od šest jugoslavenskih republika. (Štoviše, moglo bi se reći da je Tito ne samo obnovio Srbiju nego ju je proglasio nacionalnom državom, kao i druge jugoslavenske republike, te joj je priznao – makar samo nominalno – pravo na samoodređenje do otcjepljenja.) Međutim, nova je država htjela izbjeći međuratnu srpsku hegemoniju kao i hrvatski separatizam, pa su “Srbi i Hrvati, dva najveća jugoslavenska naroda, trebali biti pod kontrolom” (416—7).

7 V. Čedomir Višnjić (2004): *Kordunaški proces: fragmenti iz historije nestajanja*. SKD Prosvjeta, Zagreb.

U sedmom poglavlju, Đokić opisuje Srbiju u socijalističkoj Jugoslaviji. Ukazuje da je ideja o autonomiji Srba u Hrvatskoj, koju je zagovarao Moše Pijade, odbačena, pri čemu ističe Aleksandra Rankovića kao glavnog protivnika te ideje (417). Milovan Đilas opisuje i da je postojala ideja da Bosna i Hercegovina postane autonomna pokrajina unutar Srbije, što je također odbačeno. "Ranković je imao značajnu ulogu u procesu odlučivanja kojeg su srpski nacionalisti kasnije smatrali početkom problema za Srbe" (418). Crna Gora je također postala samostalna republika, a Crnogorci su priznati kao posebna i drugima ravnopravna nacija, čime je donekle poništena odluka Podgoričke skupštine, premda je ta republika, naravno, ostala sa Srbijom i drugima ujedinjena u okvirima nove jugoslavenske federacije. Međutim, identične zastave tih dviju republika simbolizirale su zajedničku historiju i etničko porijeklo Srba i Crnogoraca koje nove vlasti nisu negirale. Monarhija je ukinuta, stare srpske političke stranke, zabranjene još 1929., sasvim su ugašene (ako se zanemari djelovanje izbjeglih političkih prvaka i dijela omladinske sekcije Demokratske stranke koji se našao u emigraciji, na zapadu), a nova je država limitirala društvenu i političku moć crkve. Srbija je postala specifična republika, s obzirom na to da su jedino u njoj postajale pokrajine – Vojvodina i Kosovo (i Metohija, kako se ta pokrajina zvala do sredine 1960-ih).

Ukratko, nove su vlasti poništile srpske teritorijalne dobitke iz 1912. — 1913., ili u potpunosti (npr. Makedonija) ili djelomično (Kosovo), no Vojvodina je priključena Srbiji kao autonomna pokrajina... Sandžak je podijeljen između Srbije i Crne Gore, premda su postojali planovi za njegov autonomni status koji se nisu ostvarili (421).

U posljednjem poglavlju ove knjige, autor se osvrće na Srbiju nakon 1990., kad ona najprije formira – s Crnom Gorom – novu federaciju, Saveznu Republiku Jugoslaviju (1992. — 2003.), a kasnije i državnu zajednicu (2003. — 2006.) te dvije nekadašnje federalne jedinice koje su ostale ujedinjene i nakon raspada SFRJ. Potom, 2006. Crna Gora proglašava nezavisnost, čime i Srbija postaje nezavisna – ovog puta bez *de facto* kontrole nad Kosovom, koje 2008. jednostrano proglašava nezavisnost, premda ga Srbija i dalje tretira svojim teritorijem. U tome nije usamljena, budući da i pet članica Evropske unije te dvije zemlje stalne članice Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija također odbijaju priznati Kosovo. U tom dijelu knjige, autor analizira ulogu Slobodana Miloševića, za kojeg smatra da nije bio ni karizmatički lider ni diktator, nego autokrat koji je

manipulirao srpskom politikom da bi ostvario hibridni režim koji nikad nije bio ni sasvim demokratski ni sasvim diktatorski (472). Premda je nominalno zagovarao opstanak Jugoslavije, autor ga smatra suodgovornim za njen raspad – zajedno sa slovenskim i hrvatskim političarima toga vremena. “Ako su srpski, hrvatski i slovenski lideri stvorili Jugoslaviju 1918., onda su je srpski, hrvatski i slovenski lideri napustili u ljeto 1991.” (482).

Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ne zauzimaju velik dio ovog poglavlja, koje se više bavi Srbijom u tim ratovima i za vrijeme njihova trajanja. “Nasuprot proširenim uvjerenjima, Milošević nije u potpunosti kontrolirao bosanske (a ni hrvatske) Srbe”, kaže autor, navodeći da ih je Beograd zapravo napustio, i to već u ljeto 1994. (498). Kasniji rat s NATO-om Đokić opisuje kao rat u kojem je Srbija ipak – premda oslabljena sankcijama, stigmatizacijom, izolacijom i unutarnjim podjelama – pokazala sposobnost da se odupre najjačoj vojnoj sili u povijesti, što se često potcjenjuje (525). I nakon devedesetih, Srbija je ostala među zemljama u regiji koje su najviše višenacionalne i višekulturalne (525). Njenu budućnost će ponovno obilježiti migracije – ovog puta kroz doseljavanje mnogih Srba iz Hrvatske, s Kosova, a dijelom i iz Bosne i Hercegovine, u kojoj se sada formira i politička jedinica (Republika Srpska) koja ima srpsko ime u svom imenu. Republika Srpska, kaže on, u današnjim okolnostima postaje “glavni parija Balkana”, čime zamjenjuje samu Srbiju, koja je to zbog svoje politike, zbog involviranosti u ratove i nedostatka volje za kompromisom, zbog pogrešne procjene vlastite snage i zbog nejasno određenih ciljeva političkog djelovanja (a i vojnog) bila u posljednjim decenijama 20. stoljeća.

Knjiga Dejana Đokića *A Concise History of Serbia* je njegovo najbolje djelo dosad – u oštroj konkurenciji s prethodnima koja je napisao, kao što su: *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*; *Pašić and Trumbić: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*, te knjige kojoj je bio urednik i koja je bila njegovo prvo veće djelo: *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea*.⁸ Đokić se

8 Dejan Djokić (ur.) (2003): *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea*. Hurst, London. Uz ove knjige, Đokić je bio i jedan od urednika knjige: Dejan Djokić i James Ker-Lindsay (ur.) (2011): *New Perspectives on Yugoslavia: Key Issues and Controversies*. Routledge, London.

svojim dosadašnjim djelima – a naročito ovom knjigom, kojom je zakoračio i u historiju ranijih epoha – uvrstio u vrh suvremene historiografije Jugoslavije i naročito Srbije. Ova knjiga pokazuje njegovo golemo znanje, talent za izdvajanje važnog od nevažnog i za pisanje izvrsnim stilom koji nije preopterećen fusnotama, arhivskim izvorima i digresijama kako bi impresionirao, već to čini sadržajem i stilom. Đokićeva knjiga je kapitalno djelo u historiografiji Srbije, pa možemo poželjeti da i u samoj Srbiji ona bude prepoznata (nakon što se pojavi u izdanju Akademske knjige) kao podesan udžbenik za studente, ali i srednjoškolce i sve one koji žele znati bitne stvari o historiji te zemlje. Ali ona je svakako više od udžbenika – ona je najbolja dosad napisana historija te države i njenog dugog puta ka državnosti, knjiga koja je nedostajala. Ona je cjelovita analiza glavnih tokova srpske povijesti. Đokićev suvremen pristup, koji ističe pluralističnost jednog društva, pri čemu ističe i doprinose koje su mu dali pripadnici raznih manjina, marginaliziranih grupa i pojedinaca koji nisu nikada imali vlast, može poslužiti kao primjer kako se pišu velike nacionalne historije. Pohvalno je i važno da autor, premda se fokusira na historiju Srbije (i ne samo Srba), nije zanemario – štoviše, istakao je – ulogu koju su u oblikovanju Srbije, njene politike, društva, privrede, identiteta imali oni Srbi koji su migrirali i živjeli u drugim imperijama i nacionalnim državama. Time je dao značajan doprinos historiografiji npr. Srba iz Hrvatske i Srba iz Bosne i Hercegovine, na čemu treba graditi buduće monografske i druge studije o tim temama.